

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

Київ 2022

Міністерство культури
та інформаційної політики України
Національний музей історії України
Скарбниця Національного музею історії України

МУЗЕЙНІ ЧИТАННЯ

*Матеріали наукової конференції
«Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки»*

24 грудня 2020 р.

Київ 2022

СЕРЕЖКИ У ВИГЛЯДІ ЗНАКУ ПИТАННЯ З КОЛЕКЦІЇ СКАРБНИЦІ НМІУ

В статті дано огляд сережок у вигляді знаку питання з колекції Скарбниці НМІУ, котрі прийнято вважати знаковими для золотоординського періоду. Розглянуто їх конструктивні та технологічні особливості. Також порушена проблема атрибуції предметів зі старих музейних колекцій та питання невідповідності прийнятої типології для нових матеріалів.

Ключові слова: сережки у вигляді знаку питання, Золота Орда, XIV ст., колекція Ханенків, типологія Федорова-Давидова.

У колекції Скарбниці Національного музею історії України знаходиться чимала кількість ювелірних виробів, що належать до періоду домінування в Східній Європі Золотої Орди та експансії Литовського князівства. Але ця частина колекції була менш дослідженою у порівнянні з давньоруським ювелірним мистецтвом домонгольської доби. Дослідницьку увагу привертав, насамперед, Василицький скарб (Строкова, 1999; 2001, с. 126-128; 2006, с. 34-43; Ластовський, 2015, с. 546–552; Мадуров, 2013, с. 183-193). Останнім часом також вийшли публікації, присвячені деяким знахідкам зазначеного періоду з Алустонського могильника (на жаль, поховальний інвентар був неправильно інтерпретований як скарб (Кирилко, 2018, с. 244-246; Малюк, 2015, с. 159-164; 2017, с. 119-132), курганів біля с. Ковалівка Миколаївської області (Малюк, 2016, с. 383-388; 2017, с. 172-178) та скарбу 1968 р. із Судака (Малюк, 2018, с. 129-138). Ці ювелірні вироби, що датуються кінцем XIII-XIV ст., представляють різні види особистих прикрас, оздоби одягу та вузди з характерною для золотоординської традиції орнаментикою.

У процесі подальшого дослідження ювелірних виробів нашої колекції було також виділено групу прикрас характерної форми, що набули розповсюдження саме після монгольського завоювання. Це так звані сережки у вигляді знаку питання, які прийнято вважати знаковими для золотоординського періоду.

Такий тип сережок неодноразово згаданий в публікаціях археологічних матеріалів та роботах, присвячених широкому колу питань середньовічної історії та археології (Абызова, Рябцева, 2009, с. 139-153; Біляєва, Фіалко, 2022, с. 111-124; Бырня, Рябой, 1989, с. 97-103; Жилина, 2016, с. 279-306; 2016а, с. 223-250; Ельников, 2001; 2006; Иванов, Иванова, 2018, с. 61; Каримова, 2012, с. 136-152; 2013; Квятковская, 1998; Кдырниязов, Кдырниязов, 2010, с. 133-140; Крупнов, 1971; Мальм, 1987, с. 28; Мыськов, 2015; Полякова, 1996, с. 154-268; Руденко, 2021, с. 520-546; Рябцева, 2005; 2009, с. 80-89; 2019, с. 291-306; Седова, 1981; Федоров-Давыдов, 1966; Gediminskaitė, 2018, р. 197-208; Vėlius, 2005; Svetikas, 2003; 2009; ін.). Автором першої і поки що єдиної узагальнюючої праці, присвяченої цьому виду прикрас, є болгарський дослідник Г. Владіміров. При створенні монографії «Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII-XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой

Орды в культуре Второго Болгарского царства» він використав археологічні матеріали різних країн Європи та Азії. (Владимиров , 2018).

Сережки у вигляді знаку питання були однаково притаманні для оздоблення костюма кочівників усіх локальних груп Золотої Орди (Каримова, 2013, с. 35). Водночас така форма прикрас поширилась серед населення міст самого Улусу Джучі й територій , що перебували у сфері його впливу. Присутні вони в могильниках осілого населення, в культурних шарах міських поселень та в скарбах на значній території від Алтаю до Балкан. (Владимиров, 2018 ; Бырня, Рябой, 1989, с. 97-99; Квятковская, 1998, с. 74-76; Полякова, 1996, с. 171-175; Руденко, 2021, с. 520-546; Седова, 1981, с. 15, рис. 3, 1, 2, 9; Сарачева, 2007, с. 81, рис. 2, 5; Валеева, 2008, іл. XV, 5; Gediminskaitė, 2018, p. 197-208; Vėlius, 2005; Svetikas, 2003, p. 55-67; 2009)

Поява сережок у вигляді знаку питання на Балканах на думку Г. Владімірова, свідчить «об импортируемой моде, привнесенной с Востока сначала поздними кочевниками (куманами, а, может быть, и ясами), а впоследствии и золотоордынцами, в культуре которых подобные серьги имели массовое распространение».(Владимиров, 2018, с. 26). В Литві поширення сережок, і, зокрема, сережок у вигляді знаку питання пов'язують зі слов'янським впливом, а деякі форми, на думку литовських дослідників, прийшли зі слов'янських Балкан – сучасних Сербії, Македонії та Болгарії (Vėlius, 2005, p. 56; Gediminskaitė, 2018, p. 201).

Найзначніша частина таких сережок походить із кочівницьких поховань Урало-Поволжжя (Иванов, Иванова, 2018, с. 61). Переважна більшість сережок знайдена в жіночих похованнях, значно менше – в чоловічих, де вони, за дуже рідким виключенням, представлені по одному екземпляру. В жіночих похованнях такі сережки знайдені як поодинці, так і парами, котрі, однак, не завжди становлять єдиний гарнітур. Парні сережки могли бути виготовлені з різних матеріалів (Ельников, 2001, с. 148, Каримова, 2012, с. 140). В окремих випадках в похованнях знаходилось по три сережки різного розміру (Ельников, 2001, с. 82, 2006, с. 185). Про те, що кілька сережок могли носити в одному вусі, свідчать згадки про деякі знахідки, зокрема в каталозі колекції О. Поля, катеринославського підприємця, громадського діяча та колекціонера, на базі колекції якого був створений Обласний музей (зараз Дніпропетровський історичний музей). До цієї колекції потрапила значна частина старожитностей пізніх кочовиків, знайдених під час розкопок Д. Яворницького. Серед них були і сережки у вигляді знаку питання. В каталозі вони названі «сережками чудського типу», але їх опис (Мельник, 1893, с. 61) не залишає сумнівів щодо відповідної форми. Один з предметів, що походить з кургану 4 біля с. Татарбранка, № 644 в каталозі, це «часть уха с продетыми в него двумя серьгами вышеописанного типа, показывающими, что серьги эти продевались в ушную раковину, а не охватывали ухо как можно было думать по их форме» (Мельник, 1893, с. 63). Такі сережки в похованні можуть бути виконані із різних матеріалів та відрізнитись за розміром.

Переважають в усіх похованнях прості односкладові сережки з петлею та намистиною на кінці стрижня. Такі сережки по одній знайдені і в деяких чоловічих похованнях.

Г.А. Федоров-Давидов, який розробив класифікацію старожитностей золотоординського періоду, зокрема головних прикрас, виділив 14 типів скроневих кілець і сережок. За цією типологією сережки у вигляді знаку питання відносяться до типу VI, що поділяється на 6 варіантів у залежності від деталей прикрас нижньої частини сережки (Федоров-Давидов, 1966, с. 37-41). Варто відзначити, що типологія, розроблена Г.А. Федоровим-Давидовим, потребує вдосконалення, адже дослідник володів свого часу даними по 998 кочівницьким похованням X-XIV ст., а на сьогодні лише язичницьких поховань золотоординського часу нараховують в 1,2 рази більше (Иванов, 2016, с. 183). Ця типологія доповнювалась Р. Карімовою (Каримова, 2012, с. 136-158). Власну типологію, що базується на розмірах довжини ніжки та обмотки, запропонував Є.П. Миськов (Миськов, 2015, с. 160-162). Однак найчастіше оперують типологією Г.А. Федорова-Давидова, тому в даному випадку доцільніше використати саме її.

В колекції Скарбниці налічується 11 сережок різних варіантів. Вони виконані із золота та срібла й походять як із добре задокументованих археологічних комплексів, так і з колекцій, походження предметів яких складно точно встановити. Золотих сережок налічується 7 екземплярів, 3 з них за Г.А. Федоровим-Давидовим відносяться до варіанта VI б – односкладові з дротяною обмоткою та намистиною на петлі (Федоров-Давидов, 1966, с. 39), ще одна, деформована, може бути віднесена до цього ж варіанту із поправкою на спосіб фіксації намистини.

Рис. 1. Сережка № АЗС-2024.

Могильник в районі Холодної балки біля м. Сімферополь. Розкопки 1957 р.

1. Сережка № АЗС-2024 (рис. 1) – походить із середньовічного ґрунтового могильника (поховання № 15), дослідженого в 1957 р. під час розкопок А.О. Щепинського в районі Холодної балки біля с. Фонтанка, за 5 км від м. Сімферополь. На думку А.О. Щепинського, могильник належав осілому населенню і відноситься до виявленого ним середньовічного поселення. Поховання переважно безінвентарні. Поховання № 15, зорієнтоване на північний північний захід, єдине містило залишки зітлілого дерева. Золота сережка була виявлена праворуч від черепа (Щепинський, 1968, с. 169-175, рис. 6, 1).

Сережка виготовлена з круглого в перетині золотого дроту діаметром 1,5 мм, невелика за розмірами, її довжина 41 мм. Верхня частина – майже замкнуте кільце, трохи деформоване, діаметр ~ 17,5 мм, один кінець відігнутий до низу у вигляді стрижня. У нижній частині стрижень був злегка розклепаний і вертикально згорнутий у трубочку. У трубочку вставлена тонка (0,5 мм) дротинка, зігнута петелькою і обвита щільними витками навколо стрижня знизу вгору (зараз дротинка розламана в місці вигину).

Рис. 2. Сережка № АЗС-3372. \

Поховання біля с. Ново-Підкряж Дніпропетровської обл. Розкопки 1975 р.

2. Сережка № АЗС-3372 (рис. 2), майже ідентична № АЗС-2024 – була знайдена під час роботи у 1973-1979 рр. новобудовної експедиції Дніпропетровського державного університету під керівництвом І.Ф. Ковальнової, у відкритому 1975 р. біля с. Ново-Підкряж кочівницькому чоловічому похованні, що датується XIV-XV ст. Небіжчик був похований у дубовій колоді з кришкою, з орієнтацією на північний схід, його

супроводжував багатий інвентар, серед якого були срібна миска, срібні бляхи з гравірованим орнаментом, дорогоцінний пояс, шабля, лук та сагайдак зі стрілами та ін. Праворуч від черепа знаходилась золота сережка у формі знака питання (Шалобудов, Кудрявцева, 1980, с. 90-91, рис. 1, 5).

Сережка виготовлена із золотого дроту діаметром 1,5 мм, діаметр кільця ~17,5 мм, довжина сережки 35,5 мм. Так само, як і у вище описаної сережки, оформлена нижня частина – стрижень розклепаний і згорнутий у трубочку, в яку вставлена тонша (діаметр 0,5 мм) дротинка, зігнута в напівкруглу петельку (зберегла цілісність) і обвита навколо стрижня. Така технологія не описана в публікаціях і не спостерігається в інших сережках у вигляді знака питання, що знаходяться в колекції музею. Можливо, вона є характерною рисою одного майстра або майстерні, що виготовляли сережки, але, не виключено, що автори публікацій, присвячених прикрас такого типу, не звертали уваги на деякі технологічні деталі.

Ще одним поясненням такого технологічного прийому може бути переробка простої сережки із загостреним стрижнем без декору у складнішу, можливо, більш престижну прикрасу.

Петелька в описаних сережках була, можливо, призначена для намистини, як у сережці № АЗС-1460.

Рис. 3. Сережка № АЗС-1460. Передана з Херсонського обласного краєзнавчого музею у 1963 р., обставини знахідки не вказані.

3. Сережка № АЗС-1460 (рис. 3) – передана музею у 1963 р. з Херсонського обласного краєзнавчого музею, обставини знахідки не вказані. Сережка також невеликого розміру – 31,5 мм, діаметр проволочки – 1,5 мм. На відміну від описаних сережок, на стрижні не помітно слідів з'єднання його з більш тонким дротиком петлі.

Очевидно, частина стрижня витончена проковкою або волочінням, вигнута в петлю і обвита навколо нього ж. На петлі зберіглася досить велика краплеподібна перлина $8,5 \times 6,5$ мм. Такі золоті сережки з перлинами були знайдені на Болгарському городищі, в похованні Увекського мавзолея (Полякова, 1996, с. 175), в похованні № 94 могильника Мамай-Сурка (Ельников, 2001, с. 51-52, рис. 16,5). Найбільш схожа сережка з краплеподібною перлиною знайдена в 1991 р. під час розкопок на Красноярському городищі Астраханської області (Золота Орда, 2005, с. 201, кат. 112).

Рис. 4. Сережка № АЗС-1887. Городище «Великі Кучугури», Запорізька область.
Розкопки 1953 р.

4. Сережка № АЗС-1887 (рис. 4) знайдена у 1953 р. під час розкопок на городищі Великі Кучугури у Запорізькій області Горностаївською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.І. Довженка, в ході розчищення завалу всередині споруди. Точне призначення будівлі визначити було складно, проте розміри та конструктивні особливості дозволили припустити його громадське призначення (можливо, мечеть) (Довженок, 1961, с. 175-193, табл. II). У публікації, можливо, помилково, розміщено фотографію іншої сережки, яка не відповідає опису у звіті (Довженок, 1953, с. 15; Інвентарь, тетрадь № 1, № 651) та сережці, переданій до музею.

Сережка гіршої збереженості, дещо деформована, але форма і розміри співвідносні з описаними: висота – 41 мм, діаметр кільця ~ 16 мм, діаметр дрота – 1,5 мм. Трохи відрізняється вигляд нижньої частини вертикального стрижня: на стрижень нанизані

два фрагменти, які за структурою нагадують перли, що зазнали дії високої температури. Можливо, це зруйнована одна краплеподібна намистина, але не виключено, що підвіска складалась із двох намистин. Кінець стрижня загнутий невеликою петелькою і злегка розплющений. Над намистиною стрижень обвитий тонкою дротинкою.

Всі ці сережки належать до найбільш розповсюдженого варіанту сережок у вигляді знаку питання та мають численні аналогії (Каримова, 2013, с. 29-30). Широко побутувала така форма сережок протягом XIV ст., але, можливо, це найбільш рання форма, що почала розповсюджуватись з другої половини XIII ст.

Золоті сережки №№ ДМ-6271, 6272, відомості про походження яких не досить ясні, можна віднести до варіанта VI а за Г.А. Федоровим-Давидовим: двоскладові з дротяною обмоткою та намистиною (сережки такого типу були знайдені в жіночих похованнях Таганського і Новохарківського могильників в Подонні, в Башкирському Приураллі, у складі скарбів Волзької Булгарії) (Федоров-Давидов, 1966, с. 39). В даному випадку визначальним для віднесення їх до цього варіанту є двоскладовість, спосіб оформлення нижньої частини не цілком збігається з описаним Г.А. Федоровим-Давидовим.

Рис. 5. Сережка № ДМ-6271. Болгарське городище, Республіка Татарстан (?).

5. Сережка № ДМ-6271 (рис. 5) двоскладова. Верхня її частина не замкнене кільце, один кінець відігнутий донизу у вигляді потоншеного в нижній частині вертикального стрижня, кінчик якого загнутий петлею і обвитий знизу вгору навколо стрижня. Нижня частина виконана з вузької смужки металу, один кінець якої зігнутий гачком і

просунутий крізь петлю верхньої частини. Інший кінець розклепаний «ложечкою», до нього припаяний краплеподібний каст із поставленої на ребро вузької смужки металу. Каст обрамлений круглим в перетині дротиком. Вставка відсутня. Діаметр дротинки майже 2 мм, діаметр кільця дещо більший, ніж у описаних сережок ~ 23,5 мм, загальна висота з підвіскою – 63 мм, довжина каста – 6,5 мм.

Форма нижньої привіски досить своєрідна, тому безпосередні аналогії складно вказати. Однак прикраси з напаяними на стрижень кастами відомі в Сайрамському та Симферопольському скарбах (Байтанаєв, 2013, с. 205, кат. № 4; Мальм, 1987 рис. Золотые серьги с жемчужиной и шпинелью), з поховання у Литві, де, щоправда, до верхньої частини з кастом прикріплені дві підвіски (Gediminskaitė, 2018, р. 201).

Рис. 6. Сережка № ДМ-6272. Таращанський повіт (?).

6. Сережка № ДМ-6272 (рис. 6) двоскладова. Опис верхньої частини повністю збігається з описом сережки № ДМ-6271. Нижня частина дещо відрізняється. Крізь петлю верхньої частини була одним кінцем пропущена кругла в перерізі дротинка з краплеподібним потовщенням на одному кінці і нанизаною на неї краплеподібною прозорою намистиною червонувато-бузкового кольору. Дріт був зігнутий майже навпіл і ще раз пропущений одним кінцем у петлю, утворивши подвійний виток. Цей кінець дротинки спірально зверху вниз обвитий навколо іншого, з нанизаною на кінці намистиною. Діаметр проволочки стандартний – 1,5 мм, діаметр кільця ~ 23,5 мм, загальна висота з підвіскою – 76 мм. Намистинка скляна, її найбільший діаметр – 7 мм, довжина – 8 мм. Двоскладові сережки це найменш числений варіант. Такі

сережки знайдені лише у жіночих похованнях (Каримова, 2012, с. 140). Аналогії походять із болгарських скарбів (Каримова, 2012, с. 29), кількох поховань могильника Мамай-Сурка (Ельников, 2001, с. 95; 2006, с. 258-260). Надзвичайно схожа сережка була в складі болгарського скарбу, знайденого в 2010 р. (Руденко, 2021, с. 534, рис. 6, 1). Г.А. Федоров-Давидов у якості аналогій цього типу вказав сережки з Київського музею (не уточнено, який музей) за №№ 911, 912 (Федоров-Давыдов, 1966, с. 40). Ймовірно, малися на увазі сережки, опубліковані під такими номерами в п'ятому випуску ханенківських «Древностей Поднепровья» (Древности, 1902, табл. XVI, 911, 912). Щоправда, не маючи, очевидно, можливості безпосередньо оглянути музейні предмети, він припустився помилки щодо їх конструкції, про яку мова йтиме далі.

На перший погляд описані сережки здаються парними через велику подібність верхньої частини, двоскладовість та однакову якість золота. В інвентарній книзі вони записані як знахідки із Чортотлицького кургану, очевидно, з огляду на те, що старі номери 1931, 1932 відповідають номерам рукописного каталогу археологічного відділу Музею старожитностей та мистецтв, в якому одним рядком записано №№ 1931-1933 та вказано, що «золотые серьги найдены в Чертотлицком кургане Екатеринославской губернии» та надійшли від Імператорської археологічної комісії з колекцій, придбаних від В. Хвойки. Проте середньовічні поховання в кургані Чортотлик не відомі, тому запис про походження прикрас чи запис старих номерів в інвентарній книзі, можливо, містить помилку. Хоча, слід зазначити, що крім кургану, назву Чортотлик має острів, де, згідно з Г. Бопланом, існували «руїни», які, ймовірно, були залишками золотоординських будов (Ельников, 2001, с. 126-165). Водночас ці два номери відповідають номерам каталогу музею Київського університету, під якими записані «две привески». Вказано, що №№ 1910-1932 знайдені на руїнах давнього Болгара на р. Волга в Казанській губернії й придбані у 1878 р. Разом з цими привісками придбано низку предметів, опис деяких з них може свідчити про їх належність до кола золотоординських старожитностей. Зокрема уламки посудини, т.зв. «ручной гранаты», були, очевидно, фрагментами сфероконуса – посудини, що використовувалась для зберігання та транспортування дорогих речовин (Михальченко, 1974, с. 46-50). Таким чином можна припустити належність сережок до колекції університетського музею та їх походження з одного з найважливіших центрів Золотої Орди. Колекція університетського музею наприкінці 1920-тих років увійшла до складу колекції новоствореного Археологічного музею ВУАН, а після ряду реорганізацій до колекції Центрального історичного музею (Археологічний музей Всеукраїнської академії наук, 2017, с. 21, 33). Численні переміщення, як фізичні, так і формальні, невідворотно призвели до неупорядкованості в обліку та документації.

Слід, також, зазначити, що у третьому випуску «Древностей Поднепровья» Б.І. та В.Н. Ханенків було опубліковано сережку, ідентичну № ДМ-6272 (рис. 7), знайдену, як вказано, у Таращанському повіті Київської губернії без уточнення обставин знахідки (Ханенко, 1900, с. 17, табл. XLIII, № 457). На жаль, залишається лише констатувати, що в інвентарних записах присутні похибки, які не дають можливості точно з'ясувати походження ряду предметів, навіть за наявності старих номерів. Можливо, сережка № ДМ-6272 дійсно надійшла до музею з колекції Б.І. та В.Н. Ханенків.

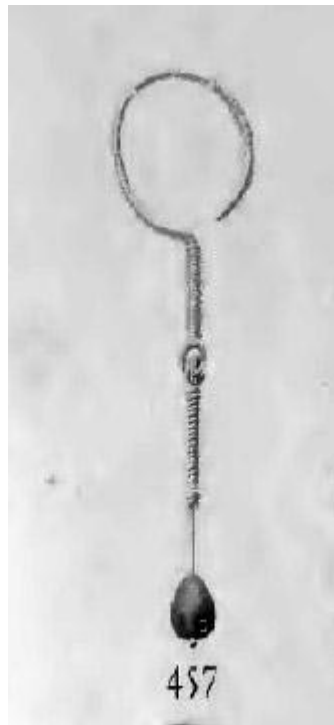

Рис. 7. Сережка з колекції Б.І. та В.Н. Ханенків. Таращанський повіт.
За («Древности Поднепровья». Выпуск III).

Наступний екземпляр – сережка № АЗС-3327 – не має точної відповідності в розробленій Г.А. Федоровим-Давидовим типології, але конструктивно найближче до варіанта «а» типу VI, в якому не один стрижень-підвіска, а три підвіски, що складаються зі з'єднаних у ланцюжки стриженьків.

7. Сережку № АЗС-3327 (рис. 8) знайдено під час розкопок у Білгороді-Дністровському у 1977-1980 рр., в одному з жіночих поховань могильника, який Г.Г. Мезенцева віднесла до тиверців і датувала VIII-IX ст., помітивши, в той же час, що в ньому нашарувалися і пізні поховання, датовані по срібним і бронзовим молдавським монетам XV ст. (Мезенцева, 1986, с. 516-517, рис. 124). Але С.С. Рябцева, очевидно, справедливо віднесла прикрасу “к кругу укрупненных дериватов серег «в виде знака вопроса», характерных для средневекового ювелирного убора населения Молдавского княжества” (Рябцева, 2014, с. 169), помиляючись лише щодо розмірів – сережка не є крупною: розміри кільця 17×22 мм, діаметр дротинки – 1,2 мм, загальна висота з

підвісками ~ 65 мм. Форма верхньої частини сережки близька до овалу, один кінець незамкнутого кільця потоншений і злегка відігнутий назовні, вертикально відігнутий стрижень дуже короткий, в одному місці трохи сплющений і відігнутий, утворюючи круглу петлю. Тонкий кінчик нещільно, трохи навскоси, обвитий навколо стрижня. У петлю просунуто три підвіски. Кожна складається з трьох деталей-ланок, з'єднаних у ланцюжок. Кожна ланка – дротяний стрижень із нанизаною на нього перлиною. Обидва кінці шести верхніх стрижнів згорнуті подвійними петлями, за допомогою яких вони з'єднані, і обвиті навколо стрижня зверху вниз і знизу вгору, фіксуючи перлинки. Три нижніх стриженьки відрізняються: верхня їх частина з'єднана аналогічною подвійною петлею з попередньою ланкою, нижній кінець, на який нанизана перлина, завершується краплеподібним потовщенням. Подібні сережки з кількома привісками присутні, крім знахідок в Румунії, (Oța, 2013, p. 302) в жіночих похованнях XV ст. в Литві (Gediminskaitė, 2018, p. 202, il. 4, 5; Vėlius, 2005, p. 55; Svetikas, 2003, p. 57). Від них, ймовірно, відбувався перехід до пізніших сережок-двійчаток і трійчаток.

Рис. 8. Сережка № АЗС-3327.
Поховання, м. Білгород-Дністровський.
Розкопки 1980 р.

У колекції представлено також кілька срібних сережок. До варіанта VI в – з односкладовим стрижнем без обмотки, з намистиною на кінці – можуть бути віднесені срібні сережки №№ АЗС-598, АЗС-599.

Рис. 9. Сережки №№ АЗС-598, АЗС-599. м. Чигирин, Черкаська обл. (?).

8-9. Сережки №№ АЗС-598, АЗС-599 (рис. 9) мають вигляд парних, хоча відомості про їхнє походження начебто не підтверджують цю версію. Візуально одна з них – № АЗС-599 – ідентична сережці із зібрання Б.І. Ханенка, опублікованій в шостому випуску «Древностей Поднепровья» (Ханенко, 1907, с. 40, табл. XXXIX, № 509). П'ять сережок у вигляді знаку питання, згаданих у цьому випуску, приходять із Чигирини Київської губернії (сучасна Черкаська область). Г.А. Федоров-Давидов наводить їх як аналогії варіанту VI в та відносить до складу чигиринського скарбу (Федоров-Давыдов, 1966, с. 40). У той же час, зафіксований в інвентарній книзі один зі старих номерів – № 3246 – відповідає одному з номерів рукописного каталогу археологічного відділу Музею старожитностей та мистецтв, під якими записані “кольца, бусы и др. предметы, найденные при погребениях по Кирилловской ул. усад. № 59 в Киеве”, які входили до колекції В. Хвойки. В. Хвойка у 1890-х рр. справді займався розкопками у садибах на вулиці Кирилівській, у ході яких було виявлено різноманітні типи поховань. Однак, “ні звітів, ні польової документації розкопок всіх цих поховань не збереглося” (Каргер, 1958, с. 130-131), тому неможливо говорити про наявність серед них пізньосередньовічних, серед інвентарю яких могли бути сережки «питання». Водночас інший записаний в інвентарній книзі старий номер – 30476 – відноситься до переданих із Церковно-Археологічного музею Київської Духовної академії всіляких кремнієвих знарядь, зібраних на Чернігівщині,

записаних у каталозі археологічного відділу за №№ 30445-3053. Тому можна припустити, що, як і у випадку з сережками №№ ДМ-6271, ДМ-6272, старі номери або були записані помилково, або ж відносяться не до музейного каталогу. Ймовірно, обидві сережки могли перебувати у колекції Б.І. і В.Н. Ханенків, але якість зображення в публікації, де більшим планом, ймовірно, дана лише сережка кращої збереженості, не дає можливості з упевненістю ідентифікувати другу.

Оформлення верхньої частини однакове для всіх сережок цього типу у вигляді не до кінця зімкнутого кільця (діаметр ~ 23 мм) з відігнутим донизу стрижнем. У нижній частині стрижня підвіска, що нагадує гроно. Гроно складається з п'яти, виготовлених із двох тиснених півсфер кожна, пустотілих кульок (діаметр 6,8-7,0 мм), у нижньої з яких найбільший діаметр – 8,5 мм. Верхня кулька-намистина нанизана на стрижень, до неї у вигляді перевернутої пірамідки припаяні ще чотири. Між кульками напаяно шість маленьких кульок зерні. Висота сережок – 52 та 54 мм, виконані вони з круглого у перетині дроту діаметром 1,8 мм. Сережка № АЗС-598 досить сильно пошкоджена, на кульках суттєві втрати металу, що, власне, і дозволяє краще уявити конструкцію прикрас.

Рис. 10. Сережки №№ АЗС-1200, АЗС-1201. м. Київ (?).
Надійшли від Б.І. та В.Н. Ханенків.

Якщо конструктивно ці сережки близькі до варіанта VI в, то візуально вони нагадують сережки з підвіскою у вигляді грона або ягоди, що складається з кількох кульок. Р.Р. Карімова виділила сережки, кінець стрижня яких оформлений у вигляді «ожини», в окремий варіант VI з, який був присутній у Новохарківському могильнику та християнському могильнику на городищі Верхній Джулат (Карімова, 2012, с. 137, 140; 2013, с. 35). Схожі сережки знайдені також у кількох жіночих похованнях

могильника Мамай-Сурка в Запорізькій області (Єльніков, 2001, с. 48, рис. 15, 5, 6; с. 72, рис. 23, 8; с. 82, рис. 26, 6-7), в інгушських склепах на Кавказі (Крупнов, 1971, с. 89, рис. 33, 2-4; с. 104), на території Болгарії, Сербії, Угорщини (Владимиров, 2018, с. 15, 19; Зечевић, 2006, с. 164). Однак, незважаючи на зовнішню подібність з нашими сережками, схоже, що в основі таких ожиноподібних підвісок не є напускна намистина, а цілнеліті металеві кульки припаяні безпосередньо до стрижня. Більш подібні конструктивно сережки з дитячого поховання могильника біля с. Туроковці в Болгарії (Владимиров, 2018, с. 38), сережки зі склепу біля с. Сайги в Інгушетії (Крупнов, 1971, с. 89, рис. 33, 5; 104), але в цих екземплярах до напускної намистини припаяні кульки, що більше нагадують велику зернь. Таким чином, сережки з нашої колекції є своєрідним прикладом вирішення досягнення популярного декоративного ефекту технічними засобами, звичними для виготовлення тиснених прикрас.

10-11. Сережки №№ АЗС-1200, АЗС-1201 (рис. 10) парні, по Г.А. Федорову-Давидову можуть бути віднесені до варіанту VI г, було передано музею Б.І. та В.Н. Ханенками, у п'ятому томі "Древностей Поднепровья" зазначено, що вони походять з Києва (Ханенко, 1907, с. 43, табл. XVI, № 911-912). Їхні описи ідентичні: верхня частина – незамкнене дротяне кільце досить великого діаметру – 38,5 мм, відігнутий стрижень завершується круглою запаяною петлею. У центрі стрижня нерухомо закріплена бочкоподібна намистина 5,5 × 5 мм, виготовлена зі згорнутої в трубочку пластини, з наповнювачем з ндм. З двох боків від намистини стрижень обвитий плющеною сканню. Можна припустити, що сканна обмотка повинна фіксувати намистину, але насправді у верхній частині кожної сережки обмотка не зафіксована, а рухається вільно стрижнем, намистина ж нерухома на стрижні. Сережки досить великі – їх висота 74 мм, можливо петля в нижній частині стрижня використовувалася для додаткових підвісок, які ще збільшували розміри прикрас.

Рис. 11. Сережки з могильника Усть-Балик в Тюменській області РФ (XI-XV ст.).
За (Владимиров, 2018, с. 10, рис. 2).

Відрізняє ці сережки спосіб обмотки. Стрижень обвитий не гладенькою дротинкою, як у всіх інших екземплярів з нашої колекції, а спірально перекрученою. Подібна скана обмотка досить часто використовувалась в декорі сережок з території Болгарії (Владимиров, 2018). Найбільш подібні до цих сережок бронзові прикраси з могильника Усть-Балик в Тюменській області XI-XV ст. (Владимиров, 2018, с. 10, рис. 2) (рис. 11).

Рис. 12. Прикраса № АЗС-578. М. Київ (?). Колекції Б.І. та В.Н. Ханенків.

Ще одна прикраса з нашої колекції № АЗС-578 (рис. 12) може бути віднесена до тих, що в основі мають форму знаку питання, хоча її використання у вигляді сережки малоймовірно – швидше за все, це більш пізня – XV-XVI ст. – підвіска до головного убору, похідна від ускладненого варіанта таких сережок (Владимиров, 2018, с. 17), що зазнали на Балканах візантійського впливу. Виконана вона з недорогоцінного металу, що нагадує свинцево-олов'янистий сплав. Срібною прикрасою здавалося завдяки тому, що поверхня була густо посріблена. Походження в музейній документації вказано олівцем – “знайдено у Києві”, була, очевидно, серед переданих Б.І. та В.Н. Ханенками. Візуально вона повністю збігається з опублікованою в п'ятому

випуску “Древностей Поднепровья” сережкою срібною, філігранною “форми фонарик, с подвесными бусинами, восточного”, “арабского типа”, як місце походження якої вказано Київ (Ханенко, 1907, с. 13, 45, табл. XIX, № 958). Її відрізняє надзвичайно складна конструкція. В основі – стрижень круглого дроту у формі знаку питання, нижній кінець якого загнутий петелькою. У місці вигину дроту і переходу кільця в стрижень накручена скана дротинка. Нижче на стрижень нанизана ажурна намистина грушоподібної форми з восьми подвійних дротяних колечок, у місцях з'єднання яких у крихітні дротяні кільця посаджені кульки зерна. Під намистиною на стрижень нанизана підвіска циліндричної форми, денця якої виконані з дископодібних пластин з отвором для стрижня в центрі. Верхня площина циліндра прикрашена вертикально напаяним навколо отвору циліндриком із вигнутої вісімками дроту, по краях обрамленим сканими поясками. Навколо нього хрестоподібно розташовані чотири пірамідки з трьох горизонтально напаяних коротких дротяних трубочок, між ними вертикально напаяні по одній короткій трубочці.

Стінки циліндра ажурні, виконані з двох рядів вигнутої «вісімками» дротинки. Між ними і із зовнішнього боку – пояски із трьох рядів скані. З зовнішнього боку до ажурних стінок на рівній відстані вертикально припаяні трубочки з дротинки, скручених у вигляді спіралі (пружинки). Три трубочки довжиною по всій висоті циліндрика чергуються з чотирма коротшими, висота яких сягає лише центрального пояска скані. З двох сторін уздовж трубочок напаяні скані дротинки. Ймовірно, одна довга трубочка втрачена разом із фрагментом стінки деформованої підвіски. В трубочки вставлені стриженьки, що відповідають їх довжині. У верхній частині стриженьки завершуються краплеподібною голівкою, в нижній – петлею, і нагадують перевернуті знаки питання. До трьох коротких стриженьків прикріплені пластинчасті трапецієподібні підвіски з фігурно вирізаною зубчиками нижньою частиною. Поверхня пластин покрита рядами дрібних опуклостей. До інших стриженьків прикріплені довгі підвіски у вигляді тонких дротинки з петлями на кінцях, у верхній частині біля петлі – сканна обмотка. На дротинки нанизано по три намистини – по краях порожнисті сферичні, між ними – кругла ажурна намистина з восьми подвійних сканних колечок, у місцях з'єднання яких напаяні кільця з кулькою зерні. На одній із сферичних намистин у нижній частині тиснена п'ятипелюсткова розетка з круглими пелюстками.

С.С. Рябцева і Н.В. Жиліна віднесли підвіску до рясен. Н.В. Жиліна при цьому виділила її в окремий тип – кубічні (тип IV), не виключаючи можливості датування її післямонгольським часом (Рябцева, 2005, с. 207; Жиліна, 2010, с. 67,81). С.С. Рябцева вважала, що “подвеска из собрания Ханенко, несколько отличающаяся от них (рясен – Н.М.) по форме, по всей видимости, датируется более поздним временем. Это украшение находит наиболее близкие аналогии в изобразительных памятниках Карпато-Балканского региона, относящихся уже к XVI в. (Nicolescu, 1970, pl. 15)” (Рябцева, 2009, с. 86).

Основною відмінністю нашої підвіски від рясен домонгольського часу є, перш за все, особливості її конструкції. У ряснах основою всієї конструкції є сама намистина-підвіска, до якої у верхній частині припаяна пластинчаста петля для підвішування, в неї протягалось тонке дротяне кільце. Основою нашої підвіски є сама петля, виконана у вигляді знаку питання, на яку і нанизана намистина. Ймовірно, такий тип прикраси виник унаслідок з'єднання сережок у вигляді знака питання з сіонцеподібними підвісками-ряснами. Намистинні підвіски, в яких чергуються тиснені сферичні та ажурні намистин, нагадують намистинні прикраси, характерні для Північної Молдови у XIV–XV століттях (Оґа, 2013, р. 295-302, pl. 2, 6-12). Слід зазначити рясне використання в оформленні прикраси трубочок-пружинок. Подібну деталь можна спостерігати в інших прикрасах, зокрема, масивних кубовидних підвісках XV–XVI ст. з Карпато-Дунайського регіону (Рябцева, 2005, с. 221-223).

Таким чином, у нашій колекції представлені різні варіанти сережок у вигляді знаку питання, які дають уявлення про ранні зразки цих прикрас, їх модифікації та про прикраси, що виникли на їх основі у поєднанні з традиційними формами.

Одна сережка походить із чоловічого поховання, парні та двоскладові сережки входили до складу жіночих уборів.

Екземпляри з нашої колекції дозволяють розглянути деякі аспекти технології виготовлення цих прикрас. Відомо, що деякі сережки виготовляли в техніці лиття - ливарні форми для виливки таких прикрас є серед знахідок на городищі Болгар та на Луці Самарській в Поволжі (Кочкина, 2011, с. 20-24; Владимиров, 2018, с. 13). Однак, незважаючи на наявність форм, зазначалось, що описувані сережки зігнуті з дроту, а не відлиті (Полякова, 1996, с. 175). Так само не вдалося простежити відливку на прикладі наших прикрас – у срібних екземплярах можна помітити сліди волочіння дроту, поверхня золотих настільки добре заповірована, що при візуальному вивченні про техніку їх виготовлення можна судити лише гіпотетично. Ймовірно, форми використовували для лиття дешевших прикрас із бронзи, пластичні золото і срібло проковували і протягали. Звертає увагу, що діаметр дроту у більшості випадків дорівнює 1,5 мм, зрідка наближаючись до 2 мм. Особливо це спостереження стосується золотих сережок. Можливо, золотий дріт виготовлявся в одному місці за єдиним стандартом.

Географія їх походження досить різноманітна – Крим, Подніпров'я, Подністров'я. На окрему увагу заслуговують ті екземпляри з нашої колекції, які, з великою ймовірністю, походять зі зборів подружжя Б.І. та В.Н. Ханенків, київських колекціонерів та меценатів. На їх кошти проводилися археологічні розкопки, Б.І. Ханенко був одним із засновників Київського художньо-промислового та наукового музею імператора Миколи Олександровича (зараз Національний музей історії України та Національний художній музей), якому подружжям було передано в дар частину зібрання старожитностей. Склад колекції Ханенків та шляхи потрапляння до неї старожитностей були дуже різноманітними. Колекція охоплювала досить

значний часовий проміжок, деякі предмети купувалися безпосередньо в археологів, які проводили розкопки, що було цілком законно на ті часи. Також купувалися предмети із зборів інших колекціонерів або навіть повністю колекції, купувалися знахідки зі скарбів, робилися покупки в антикварних крамницях. Іноді знахідники приховували місце виявлення того чи іншого комплексу, щоб уникнути конфлікту із землевласником (Ханенко, 1907, с. 18). Тому походження предметів не завжди можна простежити. Враховуючи, що з колекції Ханенків до музею надійшли різні ювелірні вироби золотоординського періоду, можна припустити, що колекціонеру вдалося купити низку знахідок із золотоординського могильника, подібного до могильника Мамай-Сурка. Зважаючи на активні дослідження старожитностей кочівників IX–XIV ст., які розпочались в останній чверті XIX ст., коли були відкриті могильники біля р. Вороної, поховання в Пороссі (Губрієнко, 2017, с. 217–218), таке поповнення колекції виглядає цілком ймовірним.

Деякі сережки із зібрання Ханенків, ймовірно, справді походять, як зазначено, з Києва, де також існували середньовічні некрополі, у похованнях яких могли бути золотоординські матеріали. Вже у 80-ті роки 20-го століття під час дослідження церкви Богородиці Пирогощі та прилеглих невідомих кам'яних фундаментів та лежачих на них пізньосередньовічних поховань були зібрані різні матеріали XIV – першої половини XVI ст., серед яких золота сережка у вигляді знака питання (Івакін, 1996, с. 141). Але все ж таки в Києві таких знахідок відомо на даний момент дуже мало, що, ймовірно, пов'язано, скоріше з особливостями археологічних досліджень у місті, ніж з особливостями поширення цих прикрас.

Джерела і література

Абызова Е.Н., Бырня П.П. Археологические работы в Старом Орхее в 1974-1976 гг. // Археологические исследования в Молдавии (1974-1976 гг.). – Кишинев, 1981. – С. 164-174.

Абызова Е.Н., Рябцева С.С. Изделия из цветных металлов и инструментарий ювелиров в контексте Золотоордынских древностей Пруто-Днестровского междуречья // Золотоордынская цивилизация. – 2009. – № 2. – С. 139-153.

Археологічний музей Всеукраїнської академії наук: дослідження і матеріали / Автор-упорядник А. Яненко. – Київ, 2017.

Байтанаев Б.А. Сайрамский клад. Средневековое золото. – Алматы, 2013.

Біляєва С., Фіалко О. Між Балтією та Чорним морем: традиції та мода (за матеріалами археологічних досліджень фортеці Тягинь) // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки” 24 грудня 2020 року. – Київ, 2022. – С. 111-124.

Бырня П.П., Рябой Т.Ф. О некоторых ювелирных изделиях из Старого Орхея // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. – Кишинев, 1989. – С. 97-103.

Валеева Д.К. Искусство города Болгара // Город Болгар. Культура, искусство, торговля. – Москва, 2008. – С. 119-197.

Владимиров Г.В. Серьги в виде знака вопроса из Дунайской Болгарии (XIII-XIV вв.): происхождение и ареал распространения // Поволжская археология. – 2014. – № 1(7). – С. 223-229.

Владимиров Г. Серьги в виде знака вопроса из средневековой Болгарии (XIII-XIV вв.): о материальных следах куманов и Золотой Орды в культуре Второго Болгарского царства. – Казань, 2018.

Губрієнко П.С. Дослідження кочівницьких старожитностей IX–XIV ст. степового Подніпров'я та Приазов'я у дореволюційний період // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2017. – № 25 (1). – С. 215–224.

Довженок В.И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского городища на урочище “Большие Кучугуры” в Днепровских плавнях Запорожской области // Науковий архів ІА НАН України. – ф.64, 1953/2.

Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1961. – Т. X. – С. 175-193.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – Ч. 1-2 (7-8). – С. 42–53.

Ельников М.В. Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения. Итоги и перспективы // Татарская археология. – 2001. – №№ 1-2 (8-9).

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989-1992 гг.). – Т. I. – Запорожье, 2001.

Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993-1994 гг.). – Запорожье, 2006.

Жилина Н.В. Русские и ордынцы: культурное восприятие и неприятие // Stratum plus. – 2016. – №5: Нашествие. Пределы катастрофы XIII века. – С. 223-250.

Жилина Н.В. Серьги в уборе Московской Руси // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. – Москва, 2018. – Вып. 14. – С. 278-306.

Зечевић Е. Накит Новог Брда – из Археолошке збирке позног средњег века. – Београд, 2006.

Івакін Г.Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (історико-топографічні нариси) . – Київ, 1996.

Иванов В. Археологическое источниковедение кочевников Золотой Орды или стагнация диалектики // Золотоордынское обозрение. – № 1. – 2016.– С. 182-192.

Иванов В.А., Иванова М.И. География маркёров материальной культуры кочевников Золотой Орды // Археология евразийских степей.– 2018. – № 4. – С. 60-65.

Каримова Р.Р. Серьги кочевников Золотой Орды: типология и социокультурная интерпретация // Уфимский археологический вестник. – Уфа, 2012. – № 12. – С. 136-158.

Каримова Р.Р. Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация). – Казань, 2013. – 212 с.

Квятковская А.В. Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI – XVII вв). – Вильнюс, 1998.

Кдырниязов М.-Ш., Кдырниязов О.-Ш. Кочевнический компонент и демография золотоордынского города Хорезма (XIII-XIV вв) // Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных наук. – 2010. – № 1. – С. 133-140.

Кирилко В.П. Новое и позабытое старое о храме Алуштинского могильника // Археология евразийских степей. – 2018. – № 4. – С. 244-246.

Кочкина А.Ф. Загадка поселения Samar: древности Золотой Орды на Самарской Луке // Самарская Лука. – 2011. – № 18. – С. 20-24.

Крупнов Е.И. Средневековая Ингушетия. – Москва, 1971.

Ластовський В. Василицький скарб і його значення у контексті розгляду проблеми походження міста Черкаси // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів, 2015. – Т. ССLXVIII. – С. 546–552.

Мадуров Д.Ф. Предметы Василицкого клада. Интерпретация // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. Київ, Музей історичних коштовностей України, 12–14 листопада 2012 р. – Київ, 2013. – С. 183-193.

Мальм В.А. Симферопольский клад. – Москва, 1987.

Малюк Н.И. Алустонский клад: малоизвестные ювелирные изделия золотоордынского времени в фондах Музея исторических драгоценностей Украины // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки» 10-12 листопада 2014 р. – Київ, 2015. – С. 159-164.

Малюк Н.И. Золотые “розетки” из Алустонского клада // Lauea I. Античный мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков, 2015. – С. 39- 44.

Малюк Н.И. Лотосовидное украшение из позднесредневекового кочевнического захоронения в Николаевской области // Кадырбаевские чтения–2016. Материалы V Международной научной конференции. – Актобе, 2016. – С. 383-388.

Малюк Н.И. Серебряные украшения конской узды из средневекового кургана у с. Ковалёвка // Записки отдела нумизматики и торевтики Одесского археологического музея. – Одесса, 2017. – Вып. III. – С. 172-178.

Малюк Н.И. Генезис морфологических и семантических особенностей змеевидных колец золотоордынского времени в сравнительно-историческом контексте // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки”. – Київ, 2017. – С. 119-132.

Малюк Н.И. Уточнение атрибуции экспоната из фондов МИДУ Украины // Музейні читання. Матеріали наукової конференції “Ювелірне мистецтво – погляд

крізь віки”. Київ, Музей історичних коштовностей України, 9–11 листопада 2017 р. – Київ, 2018. – С. 129-138.

Мезенцева Г.Г. Отчет Белгород-Днестровского отряда Днестро-Дунайской экспедиции Института археологии АН УССР за 1980 г. // Архів ІА НАН України. – ф.64, 1980/113.

Мезенцева Г.Г. Средневековый Белгород // Археология Украинской ССР. – Т. 3. – Київ, 1986. – С. 513-518.

Мельник К. Каталог коллекции древностей А.Н.Поль в Екатеринославе. – Екатеринослав, 1893.

Михальченко С.Е. Сфероконусы Поволжья // Краткие сообщения Института археологии. – 1974. – Вып. 140: Восточная Европа в I-II тысячелетиях н.э. – С. 46-50.

Мыськов Е.П. Кочевники Волго-Донских степей в эпоху Золотой Орды. – Волгоград, 2015.

Полякова Г.Ф. Изделия из цветных и драгоценных металлов // Город Болгар. Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков. – Казань, 1996. – С. 154-268.

Руденко К.А. Элитные клады из Булгарского улуса Золотой Орды // Золотоордынское обозрение. – 2021. – № 9 (3). – С. 520-546.

Рябцева С. Древнерусский ювелирный убор. – Санкт-Петербург, 2005.

Рябцева С.С. Об одном типе средневековых ювелирных украшений XII-XVI вв. // Revista arheologică. Serie nouă. – Chişinău, 2009. – Vol. V. – С. 80-89.

Рябцева С.С. О некоторых характерных типах позднесредневековых бусинных украшений из Карпатско-Балканского региона // Стародавнє Причорномор'я. – Вип. XI. – Одеса, 2016. – С. 461-469.

Рябцева С.С. О некоторых предметах декорировки костюма и украшениях, конца XIII – начала XV в., связанных с золотоордынской традицией // В поисках сущности. Сборник статей в честь 60-летия Н. Д. Руссева. – Кишинев, 2019. – С. 291-306.

Рябцева С.С., Савельев О.К. Некоторые предметы из цветных металлов и ювелирный инструментарий из раскопок Белгород-Днестровской крепости // Stratum plus. – 2014. – №5. – С. 155-173.

Рябцева С.С., Савельев О.К. К проблеме выделения древностей X-XIII вв. Среди материалов из раскопок Белгород-Днестровской крепости // Труды IV (XX) Всероссийского археологического съезда в Казани. Т. III. – Казань, 2014. – С.1 44-150.

Сарачева Т.Г. Ювелирные изделия второй половины XIII – XVI вв. с территории северо-восточной Руси // Краткие сообщения Института археологии. – Вып. 221. – 2007. – С. 73-88.

Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). – Москва, 1981.

Строкова Л.В. Василицкий клад XIV в. // Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников восьмого коллоквиума (11-16 октября 1999 года). – Санкт-Петербург, 2001. – С. 126-128.

Строкова Л. Золотоординський скарб з Василиців // Пам'ятки України: історія та культура. – 2006. – Річник XXXVIII. – С. 34-43.

Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов. – Москва, 1966.

Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. III. – Киев, 1900.

Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья. – Вып. V. – Киев, 1902.

Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Вып. VI. – Киев, 1907.

Шалобудов В.Н., Андросов В.А., Мухопад С.Е. Раскопки курганов у с. Дмухайловка // Древности Степного Поднепровья III–I тыс. до н.э. – Днепропетровск, 1983. – С. 19-27.

Шалобудов В.Н., Кудрявцева И.В. Кочевнические погребения среднего Приорелья // Курганы Степного Поднепровья. – Днепропетровск, 1980. – С. 90-97.

Щепинский А.А. Средневековые погребения в грунтовых могилах близ Симферополя // Археологические исследования средневекового Крыма. – Киев, 1968. – С. 169-175.

Gediminskaitė G. Kuriant istorines vertes: juvelyrikos iš Trakų parapiinės bažnyčios medžiaginis aspektas ir kultūrinis kontekstas // Po Trakų Dievo Motinos karūna. – Vilnius, 2018. – P. 197-208.

Oța Silviu. Cercei decorati cu o sferă din sârme, descoperiti pe teritoriul româniei (secolele XI–XV) // Acta musei porolissensis. XXXV. – Zalău, 2013. – P. 295-302.

Svetikas E. Alytaus kapinynas. Christianizacijos šaltiniai. – Vilnius, 2003.

Svetikas E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a. – Vilnius, 2009.

Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje. – Vilnius, 2005.